

Esglésies tardoantigues a Catalunya (segles IV-VII): els exemples de l'Anoia, el Bages, el Baix Llobregat, el Garrafi i el Penedès. Una valoració territorial

JORDINA SALES CARBONELL

Grup de Recerques en Antiguitat Tardana, Universitat de Barcelona

---

The study of Catalan churches in Late Antiquity has been only approached from the perspective of the already well known, "classical" examples. None of them is located in the territories analysed by this paper, belonging to Barcelona province. Does it mean that there were no late antique churches? Not at all: an accurate survey of the surviving documentation enables one to identify 28 churches, attributable to Late Antiquity to different extents of certainty.

Introducció¹

Les esglésies catalanes durant l'Antiguitat Tardana constitueixen un tema d'estudi que sempre ha estat abordat des de la perspectiva dels exemples "clàssics" coneguts: els conjunts episcopals de Terrassa i Barcelona, la Basílica del Bovalar, les basíliques de Tarragona, el temple del claustre de Sant Cugat del Vallès, la basílica de la Neàpolis d'Empúries i Santa Margarida de Martorell², per altra banda tots ells estudiats gairebé només des d'un punt de vista exclusivament arqueològic. Però si es presta atenció a les esglésies que s'acaben d'esmentar, hom percep que cap d'elles s'ubica a les comarques que es tractaran en aquesta ponència. Vol dir això que en aquestes comarques no hi va haver esglésies tardoantigues? En absolut, veurem que sí, tot i que la seva presència s'ha de valorar amb diferents graus de fiabilitat en funció de: l'estat de les restes arqueològiques, les investigacions desenvolupades i el coneixement històric que tenim de la zona.

Per entendre la metodologia de treball que s'ha seguit per tal de justificar i argumentar la localització de les esglésies de les comarques anunciades, s'ha cregut convenient començar formulant una pregunta, clau al nostre entendre, tot i que a priori pugui semblar que no té molt a veure amb l'àmbit territorial que s'estudia. La pregunta és: per què a la veïna França hi ha una densitat d'esglésies tardoantigues tant superior a la de la Península Ibèrica³? I qui diu França diu també el nord d'Àfrica, és a dir, els territoris que, salvant unes poques milles marines en el segon cas, són veïns amb la Península Ibèrica i van experimentar processos de romanització similars. Intentar respondre a aquesta pregunta resulta revelador si es vol abordar l'estudi territorial, sigui de tot el país o sigui d'unes comarques en concret com és el cas. L'alta densitat d'esglésies tardoantigues en territoris com França o el Nord d'Àfrica respecte al que és casa nostra és el primer senyal de que ens falla alguna cosa. Resultaria estrany que dues zones tan romanitzades seguissin camins diferents pel que fa al seu procés de cristianització. De fet, les fonts escrites demostren que, efectivament, la cristianització que es va produir a la Península Ibèrica no va ser menys intensa que la francesa

---

¹ Aquest treball s'ha realitzat dins dels projectes de recerca HUM2007-61070 (Ministerio de Educación y Ciencia) i 2005SGR-379 (Direcció General de Recerca), amb el professor Josep Vilella com a investigador principal. Agraïm la inestimable ajuda de Natàlia Salazar en la confecció de les il·lustracions.

² Aquestes són les esglésies catalanes que s'estudien a l'estat de la qüestió més recent sobre arqueologia cristiana hispànica, Godoy 1995, pp. 187-224.

³ DUVAL 1995-1998. Vegeu també l'obra encara inacabada de varis autors i en varis volums: *Topographie chrétienne des cités de la Gaule*.

o l'africana⁴. Per tant, si es segueix el model francès i/o africà i es parteix de la base de que a la Península Ibèrica hi ha d'haver més esglésies tardoantigues que les que es coneixen actualment⁵, el propòsit d'aquesta ponència és fer un estat de la qüestió de les primeres esglésies en aquestes comarques (Alt i Baix Penedès, Bages, Anoia i Baix Llobregat i Garraf), però no només a partir de les esglésies que es presentaran com a segures, que per altra banda són poquíssimes, sinó també partint de la base de que moltes se'ns escapen i per tant analitzarem o enumerarem també aquells jaciments (es veurà que bàsicament són vil·les romanes) on és probable o possible que hi hagués hagut un temple paleocristià⁶. En aquesta línia, veurem també com la presència d'esglésies preromàniques (s. IX-X) constitueix, junt amb altres factors que sortiran a col·lació, un element clau per identificar esglésies anteriors. Així doncs, resulta molt encertat el criteri d'aquestes jornades d'estudiar conjuntament l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana, ja que moltes esglésies tardoantigues s'han pogut identificar gràcies a les altmedievales.

Pel que fa a les fonts utilitzades per elaborar el present inventari, parlem bàsicament de fonts arqueològiques. Per les comarques que tractem no tenim cap font escrita de l'època ni cap epígraf que ens parli d'esglésies tardoantigues, tan sols uns pocs documents altmedievales a través dels quals es pot seguir el rastre d'esglésies anteriors a l'arribada dels musulmans. Per altra banda, degut a les evidents diferències pel que fa a la qualitat i fiabilitat que presenta la documentació que hem recollit i utilitzat, els jaciments s'han classificat en quatre grans categories, tot i que s'ha d'admetre que el límit entre una o altra categoria no sempre és clar. En tot cas, s'han establert 4 grups semàntics

de treball que es defineixen a partir de la qualitat i claredat de les dades disponibles, amb els límits ja assenyalats. Aquests grups o categories són:

- a. Esglésies tardoantigues segures
- b. Esglésies tardoantigues molt probables (*)
- c. Esglésies tardoantigues probables (**)
- d. Esglésies tardoantigues possibles (***)

El mapa de les comarques

ALT PENEDÈS

L'Alt Penedès disposa de 2 exemples possibles i 1 de molt probable (fig. 1).

*1. Sant Valentí de les Cabanyes*** (Les Cabanyes del Penedès)*

Sant Valentí de les Cabanyes del Penedès és un dels múltiples casos d'església que, a priori, és d'origen medieval, però que significativament s'assenta sobre una vil·la romana. En aquest cas, més significativament encara, s'assenta directament sobre les termes de la vil·la, de tal manera que reaprofitava un mosaic baiximperial com a paviment⁷. Sant Valentí de les Cabanyes ens recorda molt el cas de l'església que hi havia hagut a la Plaça Sant Miquel de Barcelona, la qual s'ubicava també sobre unes termes romanes de les que en reaprofitava un dels seus mosaics com a paviment⁸. En el cas de Sant Valentí de les Cabanyes, la reutilització del mosaic romà com a paviment per a l'església està implicant la conservació de la cota del sòl romà, fet que podria estar indicant que el temps transcorregut entre la inutilització de les termes i la construcció de la primera església hauria estat mínim o nul. Malauradament, però, les investigacions arqueològiques que s'hi han dut a terme no han pogut confirmar aquest extrem (ja que daten el temple en el tercer quart del segle XIII), tot i que tampoc l'han pogut desmentir. En definitiva, es podria considerar la possibilitat d'un origen tardoantic per Sant Valentí de les Cabanyes.

⁴ Vegi's, per exemple, l'alt grau de cristianització que, segons s'infereix de les fonts escrites de l'època, experimentà la *prouincia Tarraconensis* durant l'Antiguitat Tardana: TOVAR 1989; SALES e.p.(a).

⁵ En el cas de Catalunya, fa ja una dècada, vàrem comptabilitzar 79 casos d'esglésies tardoantigues, segons els diversos graus de fiabilitat que es descriuen més endavant (SALES 1998). A dia d'avui, la nostra llista sobrepasa els dos centenars.

⁶ En el present treball es considera església paleocristiana com a sinònim d'església tardoantiga, és a dir; el criteri seguit és considerar paleocristiana o tardoantiga qualsevol església erigida abans de l'ocupació musulmana de la Península Ibèrica.

⁷ LÓPEZ, FIERRO 1993, p. 34.

⁸ SALES 1998, pp. 23-24; JIMÉNEZ, SALES 2004, p. 195.

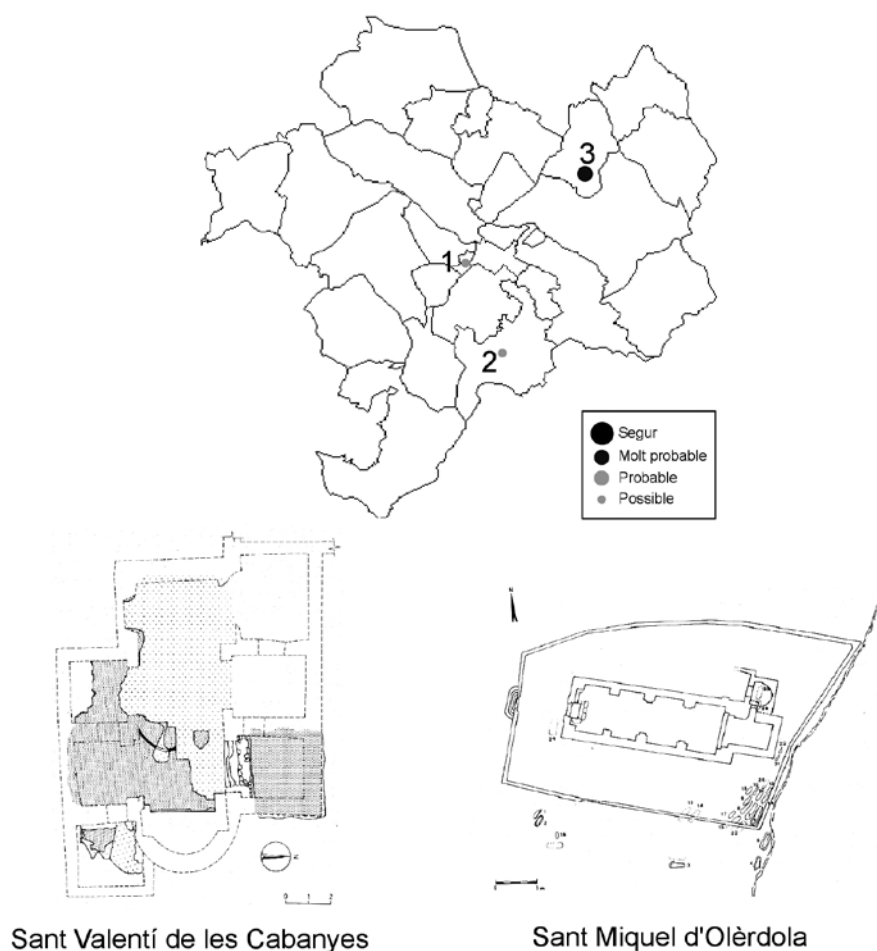

Fig. 1. L'Alt Penedès. Sant Valentí de les Cabanyes, planta de l'església medieval amb el mosaic altimperial – trama més clara –, segons LÓPEZ 1993, p. 34. Sant Miquel d'Olèrdola, planta de l'església altmedieval i de la seva necròpolis segons MOLISET 1997, p. 219

2. Sant Miquel*** (Olèrdola)

De l'església de Sant Miquel d'Olèrdola es conserven *in situ* un capitell i una arcada de ferradura, considerats elements arcaïtzants i que tradicionalment han estat datats, genèricament, dins del període preromànic⁹. Darrerament, però, s'ha proposat la possibilitat de recular la cronologia d'aquests elements fins a època visigoda, donant no només arguments de caire estilístic, sinó també basant-se en el fet de que a Olèrdola existeix una tríada d'advocacions com la de les esglésies paleocristianes de Terrassa: Sant Pere, Sant Miquel i Santa Maria¹⁰. Un últim argument es recolzaria en la presència d'àmplies agrupacions de tombes excavades a la roca al voltant d'aquestes esglésies; si bé la cronologia d'aquest tipus de sepultures és molt àmplia, estenent-se des de l'Antiguitat Tardana i fins ben entrada l'Edat Mitjana¹¹;

possiblement aquest sigui un dels arguments més vàlids per plantejar un probable origen d'època visigòtica per a aquestes capelles, ja que sembla que alguna d'aquestes tombes es troba afectada pels murs preromànics de l'església¹². Sigui com sigui, els arqueòlegs que investiguen a Olèrdola valoren cada cop com a més vàlida la possibilitat d'uns orígens tardoantics per a l'església de Sant Miquel d'Olèrdola¹³. Per tant caldrà seguir amb molta atenció el desenvolupament de les excavacions que en els últims anys s'hi estan duent a terme i els resultats que se'n derivin.

⁹ JUNYENT 1983, p. 70, data aquests elements arquitectònics dins del segle X, coincidint amb el primer document escrit que menciona l'església de Sant Miquel d'Olèrdola.

¹⁰ URPI, RESINA 1991, p. 84.

¹¹ Per les circumstàncies pròpies del segle XIX, les tombes excavades a la roca d'Olèrdola (conegudes com a olerdolanés)

no es van excavar amb la metodologia arqueològica que hauria estat necessària per poder establir datacions fiables. Per una aproximació a la història i cronologia de les tombes excavades a la roca en general, vegeu: BOLÒS, PAGÈS 1982, pp. 59-103, i per a les olerdolanés en concret: MOLISET 1997, pp. 217-219, on es fa un ampli i documentat repàs entorn de la historiografia de les necròpolis d'Olèrdola.

¹² Comunicació oral de la Sra. Núria Molist, responsable de les excavacions arqueològiques que s'hi duen a terme, a qui agraïm la seva gentilesa.

¹³ BOSCH *et al.* 1999, pp. 97-98.

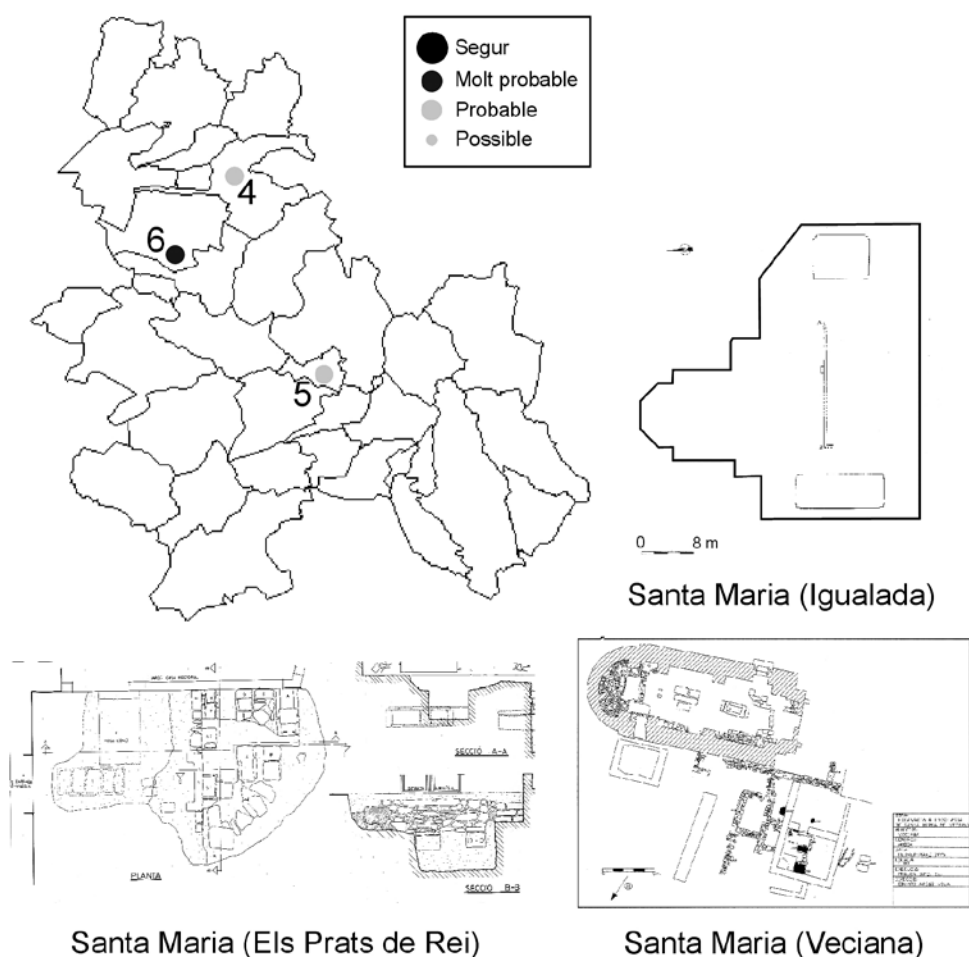

Fig. 2. L'Anoia. Santa Maria d'Igualada, planta de l'església renaixentista amb indicació d'un mur fet en part amb materials romans reaprofitats que molt probablement és tardoantic, segons BERGADA 1991, p. 99. Santa Maria dels Prats de Rei, planta i seccions de la necròpolis tardoantiga, segons CASTELLÀ 1977, pp. 4-5. Santa Maria de Veciana, planta de les estructures i necròpolis tardoantigues als peus de la capella romànica, segons ARBÓS 2003, p. 234

3. Santa Maria de Monistrol d'Anoia* (Sant Sadurní d'Anoia)

Es tracta d'una església mencionada als documents altmedievals, assentada en el solar d'un jaciment romà. Mitjançant una sèrie de sondejos realitzats als anys 80, s'hi varen localitzar restes romanes, tardoantigues i altmedievals¹⁴. De resultes d'aquests sondejos es va documentar també la presència d'una necròpolis tardoantiga consistent en una sèrie de tombes de lloses¹⁵. Per tant, aquest context arqueològic, juntament amb el topònim "monistrol", que podria ser perfectament d'origen visigot¹⁶, semblen indicis significatius d'una cristianització antiga del lloc i de la presència d'una església i/o un monestir, molt probablement preislàmics, en el solar ocupat per la parròquia actual.

¹⁴ ROVIRA 1993, p. 31.

¹⁵ *Ibid.*

¹⁶ NICOLAU 1932, pp. 18-19; ABADAL 1969, pp. 371-372. El mateix cas es documenta en altres esglésies de la Catalunya Vella com Santa Maria de Monistrollet (Rajadell, Bages), estudiada en aquest treball, o les de Monistrol de Calders i Monistrol de Montserrat, ambdues no incloses en aquest estudi per no disposar d'altres dades o fonts, apart de la dada purament toponímica.

BAIX PENEDES

No hem documentat cap església tardoantiga en aquesta comarca. Alguna referència bibliogràfica esmenta la possibilitat d'un origen preislàmic per Sant Jaume dels Domenys, però a falta de cap indici concret, ni tan sols indirecte, i donat que en aquest cas ens movem en la pura especulació, finalment no s'ha inclòs Sant Jaume en aquest treball.

ANOIA

L'Anoia disposa de 2 exemples probables i 1 de molt probable (fig. 2).

4. Santa Maria** (Els Prats de Rei, Municipium Sigarrensis)

Aquesta església s'ubica a l'antic municipi lacetà de *Sigarra*, conegut només a partir d'una cita de Ptolomeu¹⁷ i de l'epigrafia avui conservada a la seva església parroquial. Es considera que el *Municipium Sigarrensis* era un nucli de població

¹⁷ TOVAR 1989, p. 442 (C-592).

de reduïdes dimensions que actuaria com a centre administratiu d'un territori sense necessitat de disposar dels serveis i de l'entitat urbana d'una ciutat¹⁸. Considerant doncs que estariem davant d'un *municipium sine urbis*, és a dir, un centre administratiu de caire eminentment rural, s'explicaria el poc coneixement que es té de l'evolució d'aquest municipi durant l'Antiguitat Tardana; però afortunadament per al present objecte d'estudi, una de les poques dades arqueològiques conegudes consisteix en una necròpolis tardana que, per les seves característiques, es pot relacionar amb la cristianització de *Sigarra*. Durant uns sondejos realitzats l'any 1972 a la plaça de l'actual església parroquial de Santa Maria (documentada a partir del segle X¹⁹) va aparèixer una necròpolis tardoantiga formada per diverses tombes de *tegulae*, de lloses i sarcòfags²⁰. L'aparició d'aquesta necròpolis en el context d'un municipi romà i en el mateix emplaçament d'una església documentada com a mínim des de l'Alta Edat Mitjana, ens permet plantejar un probable origen tardoantic per aquest temple.

5. Santa Maria** (Igualeda)

Al'església parroquial de Santa Maria d'Igualeda, documentada a partir del 1003, s'han realitzat diverses petites campanyes de sondejos arqueològics, de les quals ens n'interessen 3: la de 1981²¹, la de 1990 i la de 1990-1991²². La segona d'aquestes campanyes va permetre documentar la presència fragmentària d'una necròpolis tardoantiga, així com un pany de cimentació d'un mur que sembla que estaria associat a aquesta necròpolis²³; aquest fonament està construït a base de calç i de materials romans i/o tardoantics reaprofitats – *imbrices* i *tegulae*. Les altres dues campanyes reiteren la idea de l'aparició d'aquest tipus de material arqueològic sense presència d'altres materials romans i tardoantics que acostumen a acompanyar contextos d'habitable, com per exemple ceràmica

de cuina, vaixela comuna o les importacions típiques del món romà, fet que porta a pensar en la ferma possibilitat de que els fragments d'*imbrices* i *tegulae* corresponguin a antigues tombes. Per tant, la revisió conjunta de les dades i dels materials arqueològics proporcionats per aquestes excavacions²⁴ permet pensar en una probable fundació tardoantiga per a l'església altmedieval de Santa Maria d'Igualeda, probabilitat que ja havia apuntat a principis dels anys 90 l'especialista en Paleolític Mercè Bergadà²⁵.

6. Santa Maria* (Veciana)

El següent exemple es troba al poble de Veciana, just al costat nord de l'església romànica de Santa Maria, on durant uns seguiments arqueològics realitzats l'any 1999 va aparèixer una necròpolis tardoantiga associada a una sèrie d'estructures que molt probablement revesteixen un caràcter cultural i que corresponen a la mateixa època que la necròpolis²⁶. Desafortunadament, fins al moment no s'ha realitzat una excavació en extensió en el jaciment, documentant-se tan sols en planta diversos estrats d'*opus signinum*, una sèrie d'estances indeterminades, i diverses tombes formades, entre altres materials, per *opus signinum*. Dues d'aquestes tombes es varen trobar dins del recinte definit com de caràcter cultural²⁷. Els seus excavadors daten el conjunt, de manera provisional, entre els segles I i IV²⁸. Però sense molta por a equivocar-nos, vist que hi ha una necròpolis i vista la continuïtat cultural del lloc plasmada en l'església romànica, creiem que la cronologia de les restes arqueològiques es podria dilatar fins a moments més avançats dins de l'Antiguitat Tardana. Les poques dades conegudes sobre aquest jaciment, així com la poca especificitat i detall de la única planta que s'ha fet pública, fa que s'imposi la cautela, però està clar que el context que s'acaba de descriure fa molt probable que ens trobem davant d'un temple cristià tardoantic.

¹⁸ PERA 1994, pp. 323-324.

¹⁹ CASTELLÀ 1977, p. 8.

²⁰ *Ibid.*, p. 11. Aquesta necròpolis localitzada durant les excavacions s'ha conservat i, actualment, es pot visitar en una zona enjardinada darrere de l'absis de l'església.

²¹ VILELLA, ENRICH, ENRICH 1991, pp. 107-110.

²² VILA 1993, pp. 179-197.

²³ BERGADÀ 1991, pp. 87-106.

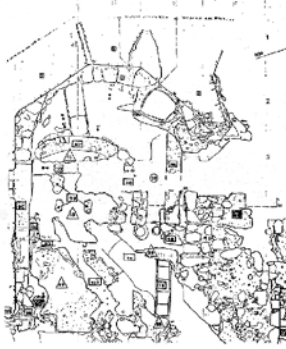
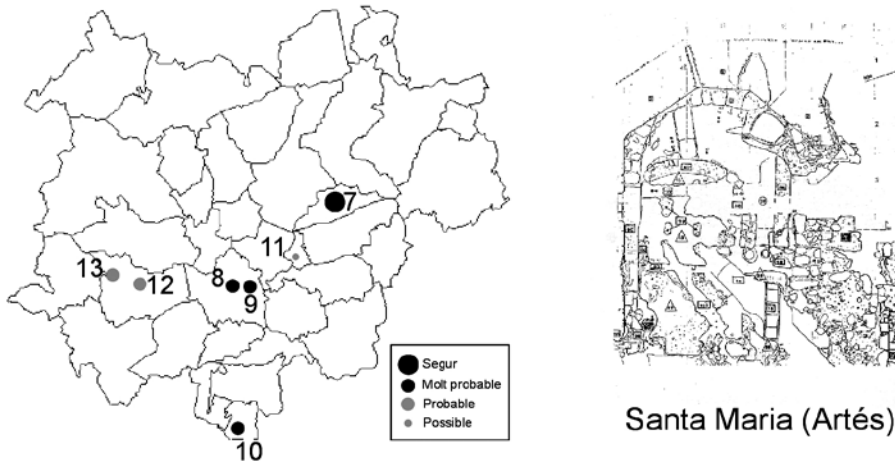
²⁴ ENRICH, SALES, ENRICH 2003, pp. 665-668.

²⁵ BERGADÀ 1991, p. 94. Aquesta proposta no va gaudir en el seu moment, ni a nivell local ni a nivell científic, del ressò que creiem que mereixia.

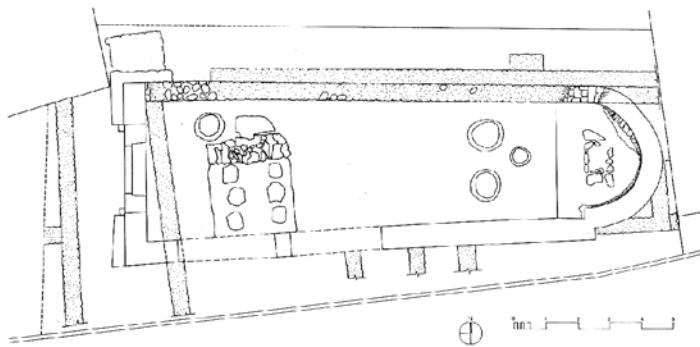
²⁶ ARBÓS 2003, p. 234.

²⁷ *Ibid.*, pp. 233-234.

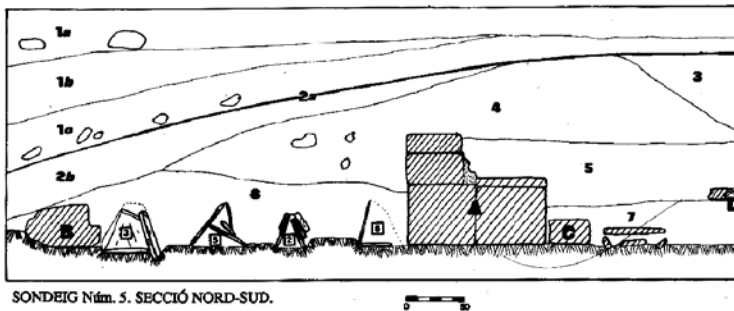
²⁸ *Ibid.*, p. 234. En cap moment s'assenyalen els elements arqueològics que aporten cronologies altimperials.

Santa Maria (Artés)

Sant Bartomeu (Navarcles)

Santa Maria/La Seu (Manresa)

Fig. 3. El Bages. Santa Maria d'Artés, planta de les estructures localitzades corresponents a una església tardoantiga, segons JULIÀ, KLIEMANN 1992, p. 73. Sant Bartomeu de Navarcles, planta de l'església medieval assentada sobre les estructures d'una vil·la romana, segons CAIXAL, LÓPEZ 1993, p. 40. Santa Maria de la Seu de Manresa, secció de la necròpolis tardoantiga, segons DAURA, SÀNCHEZ 1993, p. 46

BAGES

La comarca del Bages disposa d'1 exemple possible, 2 de probables, 3 de molt probables i 1 de segur (fig. 3).

7. Basílica de la Plaça Vella/Santa Maria (Artés)

Al Bages tenim documentat un únic exemple segur d'església tardoantiga: es tracta de les estructures localitzades en el subsòl de la plaça Vella del municipi d'Artés durant les intervencions arqueològiques d'urgència dutes a terme l'any 1984²⁹ en el mateix emplaçament on es troba

l'església romànica de Santa Maria. Les restes es van trobar arrasades fins a nivell de cimentació, però resulten suficients per apreciar que es tracta d'un edificació amb una sola nau que en el seu costat est³⁰ està rematada per un absis, de ferradura a l'interior i semicircular a l'exterior³¹. Es conserva també part d'un paviment d'*opus signinum*³² que, a l'alçada de la zona on s'hauria situat l'arc triomfal – identificat a partir de l'aparició d'una imposta³³ – forma un

²⁹ *Ibid.*, p. 38.

³⁰ *Ibid.*, pp. 42-43. Els autors de l'estudi assenyalen la similitud d'aquest absis amb els de les basíliques de l'amfiteatre de Tarragona, Sant Cugat del Vallès i Santa Margarida de Martorell.

³¹ *Ibid.*, pp. 38-39.

³² *Ibid.*

²⁹ JULIÀ, KLIEMANN 1992, p. 37.

angle arrodonit que estaria indicant la presència d'un graó d'accés al presbiteri³⁴. Per altra banda, en el paviment s'hi ha documentat les marques dels tenants d'altar³⁵. Segons els arqueòlegs que van realitzar l'excavació l'edifici tindria la coberta de fusta, a excepció de l'absis que estaria cobert amb cúpula d'obra³⁶. No ha estat possible identificar cap porta d'accés, tot i que s'apunta la possibilitat de que la porta principal es localitzés al costat sud o en el tancament oest³⁷. Pel que fa a la necròpolis que hi va aparèixer, la majoria de les tombes es consideren contemporànies a l'església tardoantiga³⁸.

També resulta significativa la concentració d'aquestes tombes dins del recinte del temple, tot i que no es pot descartar que la necròpolis s'estengués per l'espai exterior de l'edifici, que no es va poder excavar³⁹. En resum, l'edifici documentat sota la plaça Vella d'Artés, tant per a les seves característiques arquitectòniques com pel seu context arqueològic, es pot considerar un testimoni segur d'edifici cristiana rural anterior a la invasió musulmana.

8. *Basílica de Santa Maria/La Seu** (Manresa)

Aquesta església, que es documentada a partir de l'any 890 ja sota l'advocació de Santa Maria, va ser objecte d'una sèrie d'actuacions arqueològiques a principis del segle XX i a mitjans dels anys 80⁴⁰. En el transcurs d'aquestes actuacions es varen documentar una necròpolis dels segles IV-VIII i un mur de factura romana al qual no se li va atribuir una cronologia més concreta, i que segons els seus excavadors formaria part d'una estructura absidiada de la que, malauradament, tampoc s'especifica la cronologia⁴¹. La suma de tots aquests indicis porta a pensar de nou en un molt probable origen tardoantic per aquest edifici de culte, en ús actualment.

9. *Santa Maria de Vilamajor o de Viladordis** (Manresa)

A les afores de la ciutat de Manresa s'alça l'església de Santa Maria de Viladordis, documentada a partir de mitjans del segle XI⁴², en el mateix solar ocupat per un jaciment romà, possiblement una vil·la datada amb posterioritat al segle III⁴³. L'any 1975 Miquel Cura va realitzar una intervenció arqueològica davant d'aquesta església, quedant al descobert una necròpolis catalogada com a medieval, així com també restes constructives classificades com a romanes, consistents en una paret i una sèrie de paviments, així como diversos fragments de ceràmica també romana⁴⁴. Amb anterioritat a aquesta excavació s'havien localitzat restes arqueològiques diverses i fortuïtes a les rodalies més immediates de l'església, entre les que cal destacar unes tombes de lloses de secció rectangular i també de triangulars, orientades E-O i acompanyades de fragments de *tegulae* i *imbrices*⁴⁵. Donat l'evident context funerari, aquests fragments ceràmics podrien estar assenyalant la presència de tombes construïdes a base d'aquests materials, el que proporcionaria a una fase tardoantiga per la necròpolis medieval excavada per M. Cura. A la vegada també resulta molt significativa la presència d'una tipologia tan especial com és la cista de lloses de secció triangular o a doble vessant, documentada amb poca freqüència a la Península Ibèrica, i que ens proporciona una cronologia que abastaria del segle V al IX, i potser més concretament en els segles VI i VII, com sembla desprendre's dels exemples provinents d'excavacions més recents⁴⁶. Tot plegat porta a pensar en uns molt probables antecedents tardoantics per a l'edifici de Santa Maria de Viladordis, perquè de nou es repeteix el model ja vist i que es continuarà veient més endavant, consistent en una església altmedieval

³⁴ *Ibid.*, p. 41.

³⁵ *Ibid.*, p. 39.

³⁶ *Ibid.*, p. 41.

³⁷ *Ibid.*, pp. 40-41.

³⁸ *Ibid.*, pp. 56-64.

³⁹ *Ibid.*, p. 56.

⁴⁰ DAURA, SÁNCHEZ 1993, p. 46.

⁴¹ *Ibid.*, p. 46.

⁴² VILLEGAS 1983, p. 27.

⁴³ *Ibid.*, p. 21.

⁴⁴ Els paviments, el nombre dels quals no es determina, es descriuen com d'opus testaci, i la paret va aparèixer amb un alt grau d'erosió: VILLEGAS 1983, pp. 20-21.

⁴⁵ *Ibid.*, pp. 19-20.

⁴⁶ Tot i que no coneixem cap estudi monogràfic que incideixi en aquest tipus específic de tombes, nosaltres n'hem inventariat i analitzat superficialment algunes a SALES, ENRICH, ENRICH 2004, pp. 274-275. Justament a la ciutat de Manresa existeixen dos jaciments més que contenen tombes d'aquest tipus, i que s'han datat en els segles VI-VII: la necròpolis del Puig Cardener (on hi ha la Seu actual) i la necròpolis dels Comtals.

assentada sobre un jaciment romà amb una sempre significativa necròpolis tardoantiga a les seves immediacions.

10. Capella de Santa Maria de Montserrat* (Monistrol de Montserrat)

El primer testimoni d'un edifici religiós en l'actual emplaçament del monestir de Santa Maria de Montserrat es troba en un document de l'any 888, on es menciona, entre altres, una capella sota l'advocació de Santa Maria que el comte Guifré de Barcelona havia reconquerit als musulmans. Això ha portat a pensar en uns orígens del monestir en època visigoda⁴⁷, hipòtesi molt probable però manifestament mancada d'intervencions arqueològiques que permetin contrastar-la. A l'argumentació a favor, s'hi hauria de sumar la freqüent presència a la zona de Montserrat del significatiu topònim "monistrol"⁴⁸.

11. Sant Bartomeu*** (Navarcles)

Una altra església tardoantiga amb la categoria de possible és Sant Bartomeu de Navarcles. A la *pars rustica* d'una vil·la romana amb el mateix nom s'hi documenta la presència d'una església⁴⁹. Tot i que aquesta església s'hagi excavat i que les cronologies documentades sembla ser que no són anteriors al segle XIII⁵⁰, el reaprofitament d'algun mur romà per a la construcció de l'església⁵¹ faria que no es pogués tancar del tot la possibilitat d'un origen tardoantic, no contrastat arqueològicament, per a l'edifici de Sant Bartomeu.

12. Santa Maria de Monistrol** (Rajadell)

L'església medieval de Monistrol⁵² s'ha relacionat amb un monestir d'època visigòtica a partir del seu topònim⁵³, tal com succeeix en altres de la esglésies de la Catalunya Central⁵⁴. La idea de que en el lloc s'hi podia haver emplaçat un

antic monestir es veuria reforçada per la troballa de material arqueològic d'època romana als seus voltants i a les parets de l'edifici⁵⁵, així com per la seva situació junt a una important via que comunicava els nuclis de *Iesso* i *Sigarra*⁵⁶. Durant l'Antiguitat, aquest lloc molt probablement es trobava sota l'àrea d'influència del *Municipium Sigarrensis*⁵⁷. Només una intervenció arqueològica podrà ajudar a certificar un origen tardoantic per a l'església de Santa Maria de Monistrol⁵⁸, cosa que creiem probable en funció dels indicis que s'han exposat.

13. Sant Amanç de Viladés** (Rajadell)

També al terme de Rajadell, l'actual església d'estil romànic de Sant Amanç de Viladés, documentada a partir de 1027⁵⁹, s'aixeca molt a prop del nucli d'una vil·la romana que té el seu moment àlgid en l'Antiguitat Tardana⁶⁰ i que se situa als peus d'una important via que comunicava els nuclis d'*Iesso* i *Sigarra*⁶¹. L'advocació d'aquesta església constitueix també un argument de pes per defensar l'antiguitat del cristianisme a Sant Amanç, doncs hi ha constància de que *Amantius* ja es venerava al segle V⁶² a la part occidental de l'Imperi Romà. Durant l'Antiguitat, molt probablement la zona de Rajadell es trobava sota l'àrea d'influència del *Municipium Sigarrensis* on, com ja s'ha vist, probablement també hi havia hagut una església tardoantiga.

BAIX LLOBREGAT

De les comarques que s'estan estudiant, el Baix Llobregat és la més rica amb diferència pel que fa a esglésies tardoantigues: disposa de 3 exemples

⁴⁷ ALBAREDA 2005, pp. 11-12.

⁴⁸ Vegeu nota 16.

⁴⁹ CAIXAL, LÓPEZ 1993, p. 39.

⁵⁰ *Ibid.*, p. 40.

⁵¹ Efectivament, es van aprofitar murs d'*opus caementicium* com a fonament de les parets perimetrals: CAIXAL, LÓPEZ 1993, p. 40.

⁵² Documentada a partir del segle XI, *La vil·la romana* 2002, p. 9.

⁵³ Vegeu nota 16.

⁵⁴ SALES 1999, p. 40.

⁵⁵ *La vil·la romana* 2002, p. 9.

⁵⁶ *Ibid.*, p. 11. Actualment aquesta antiga via, al seu pas per Rajadell, rep el nom d'Eix Transversal i constitueix, com el seu nom indica, un important eix viari de trànsit rodat que creua transversalment Catalunya.

⁵⁷ *La vil·la romana* 2002, p. 11.

⁵⁸ Com ja s'havia apuntat en el seu moment a *La vil·la romana* 2002, p. 9.

⁵⁹ *La vil·la romana* 2002, p. 21.

⁶⁰ Part d'aquesta vil·la va poder ser excavada, *La vil·la romana* 2002, pp. 19-35, no així l'àrea específica on s'assenta l'església de Sant Amanç.

⁶¹ *La vil·la romana* 2002, p. 11.

⁶² San Amanç – segle V – fou el primer bisbe de la ciutat gal·la de RODEZ: RÉAU 1957, p. 66.

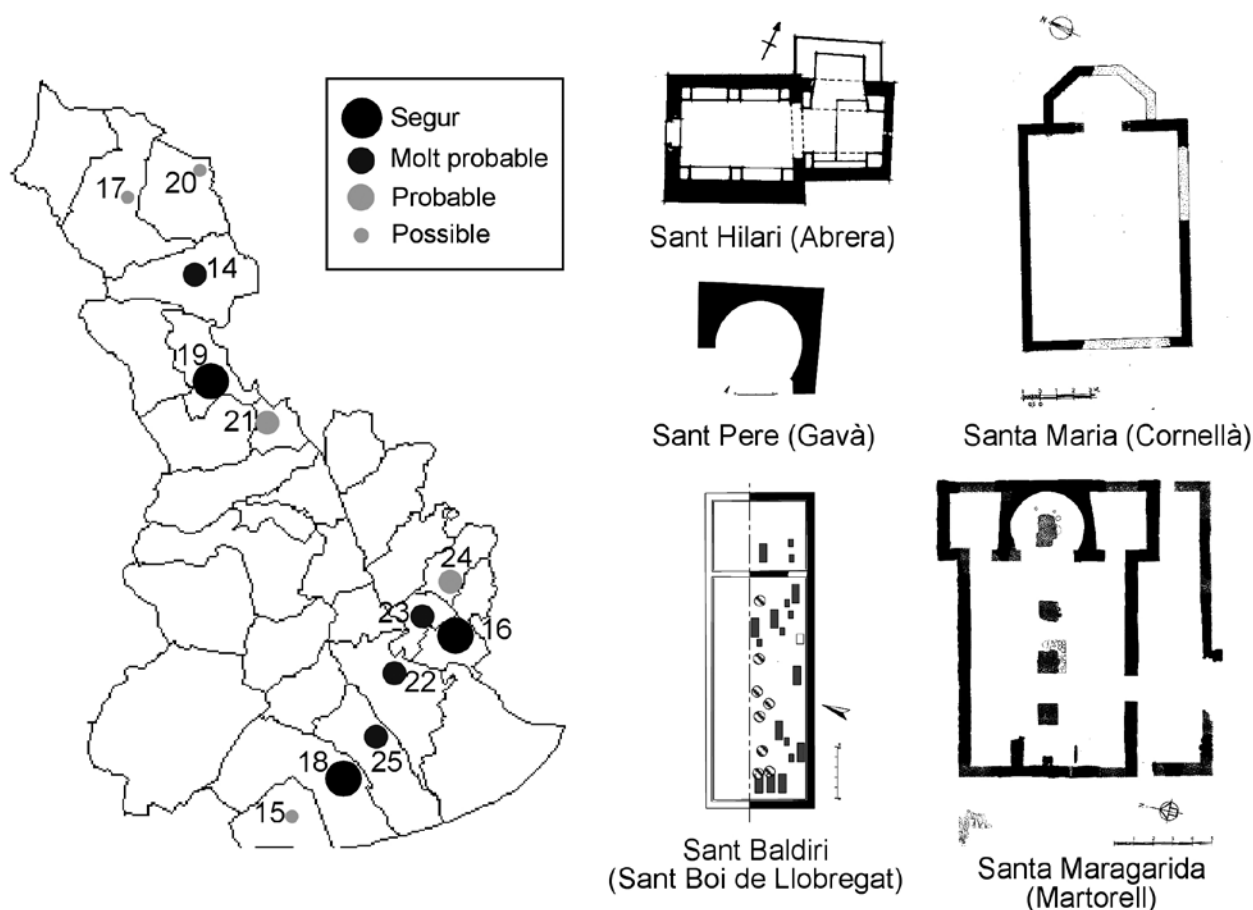

Fig. 4. El Baix Llobregat. Sant Hilari d'Abrera, planta de temple segons PAGÈS 1983. Sant Pere de Gavà, planta de l'àbsis tardoantic, segons SALAZAR, SALES e.p.. Santa Maria de Cornellà, planta de la basílica tardoantiga, segons PUIG I CADAFAALCH 1927-1931, p. 21. Sant Baldiri de Sant Boi de Llobregat, planta del temple tardoantic, segons PUIG, MOLIST, MELIÀN 1989, p. 457. Santa Margarida de Martorell, planta de la basílica tardoantiga, segons NAVARRO, MAURI 1992

possibles, 2 de probables, 4 de molt probables i 3 de segurs (fig. 4).

14. Sant Hilari* (Abrera)

Les restes estructurals de la petita capella de Sant Hilari que han arribat fins als nostres dies semblen correspondre als segles IX-X⁶³, però existeixen alguns indicis que permeten remuntar la cronologia a un moment anterior a la dominació musulmana. Aquests indicis serien: la seva situació en el solar d'una vil·la romana⁶⁴, fet que ja ha fet pensar a algun historiador que Sant Hilari pugui ser la pervivència de l'antiga capella de la vil·la⁶⁵; la conservació en l'edifici actual de dues impostes que, molt probablement, siguin de cronologia visigòtica⁶⁶;

també la presència d'una capella rectangular que, pel tipus constructiu, s'ha dit que podria ser anterior a la obra dels segles IX-X⁶⁷; i per últim s'ha de considerar el culte a Sant Hilari, molt antic a la Península Ibèrica⁶⁸. Tot plegat fa molt probable que la capella de Sant Hilari d'Abrera, com a edifici cristià, enfonsi les seves arrels en la tardoantiguitat.

15. Santa Maria*** (Castelldefels)

Gairebé tocant a la costa, l'església i el castell de Castelldefels s'han vingut excavant des de l'any 1989 i s'ha pogut evidenciar que aquestes

⁶³ PAGÈS 1983, p. 148.

⁶⁴ A jutjar per les restes localitzades en superfície, i per l'extensió que abracen, es tractaria de una vil·la romana de certa importància, cf. MENÉNDEZ, SOLÍAS 1989, pp. 399-400.

⁶⁵ AINAUD 1962, p. 43.

⁶⁶ J. Ainaud proposa una datació del segle VII per aquestes

impostes i les compara amb fragments escultòrics de la mateixa cronologia conservats a l'església del monestir de Sant Pau del Camp (Barcelona) i São Pedro de Balsamão (Portugal): AINAUD 1962, p. 43. Les impostes visigòtiques de Sant Hilari haurien estat reaprofitades en la reforma o reconstrucció de la capella efectuada durant els segles IX-X: PAGÈS 1983, pp. 142-144, 147-148.

⁶⁷ PAGÈS 1983, pp. 138, 148.

⁶⁸ Hilari, bisbe de Poitiers cap a l'any 350, fou conegut com l'Atanasi d'Occident per la seva ferma oposició a l'arrianisme: RÉAU 1957, 2, pp. 78-79.

construccions medievals es troben assentades sobre part d'una vil·la romana⁶⁹. Tenint en compte aquesta dada, que la primera notícia documental de l'església és del segle X⁷⁰, i també que s'hi han localitzat diverses tombes datades entre els segles VI i VII⁷¹, es pot valorar com a possible que Santa Maria de Castelldefels tingui els seus orígens com a temple cristià dins l'Antiguitat Tardana.

16. *Basilica de Santa Maria (Cornellà)*

A Cornellà, unes obres fetes l'any 1928 a l'ajuntament, ubicat al costat de l'actual església de Santa Maria, van treure a la llum una sèrie d'elements arquitectònics antics integrats dins de l'antic edifici consistorial⁷². Davant d'aquestes troballes, l'Ajuntament va decidir realitzar una excavació arqueològica per determinar l'abast del jaciment⁷³. A partir de les intervencions arqueològiques, J. Puig i Cadafalch va publicar la planta d'una basílica que va definir com d'època visigòtica des del primer moment⁷⁴. Efectivament, la informació arqueològica recuperada així sembla indicar-ho. Per un costat, les úniques restes conservades de l'antiga basílica de Cornellà – tot i ser medievals – són les dues columnes que encara avui es poden veure a l'entrada principal de

l'Ajuntament. Disposen dels seus corresponents capitells que, a partir de la seva tipologia i decoració, es poden datar al segle X⁷⁵; sustentarien l'arc triomfal de la basílica d'època visigòtica⁷⁶. Aquests capitells, doncs, corresponen a l'última etapa de l'edifici enderrocat per construir una nova basílica d'estil romànic⁷⁷. Per altra banda, a partir de la planta de J. Puig i Cadafalch es possible observar un edifici d'una sola nau quadrangular⁷⁸ i amb un absis poligonal de cinc cares. També es va documentar una extensa necròpolis tardoantiga, formada per tombes de *tegulae*⁷⁹, algunes d'elles cobertes per mosaics⁸⁰, el que ens donaria una antiguitat que podria ser fins i tot anterior al segle V.M. Pagès data la basílica de Cornellà entre els segles VI-VII, amb la cautela que imposa treballar amb dades proporcionades per una excavació antiga i actualment no contrastables⁸¹. De totes maneres, la planta del temple proposada per J. Puig i Cadafalch ha estat àmpliament acceptada pels investigadors posteriors i ningú posa en dubte que ens trobem davant d'un edifici religiós tardoantic.

17. *Santa Maria del Puig*** (Esparreguera)*

Pel que fa a Santa Maria del Puig del municipi d'Esparreguera remetem a la ponència monogràfica que conté el present volum. Només direm que es tracta d'una església altmedieval, que, segons els seus excavadors, no es pot descartar que tingui els seus orígens en l'Antiguitat Tardana⁸².

⁶⁹ Vil·la molt afectada per les ocupacions medievals i modernes del lloc, però de la que s'han pogut documentar importants modificacions edilícies durant la primera meitat del segle II i el segon quart del segle III: LÓPEZ, ESTANY, LACUESTA 2005, p. 96.

⁷⁰ Concretament, de l'any 966: LÓPEZ 1992, p. 325; LÓPEZ, ESTANY, LACUESTA 2005, p. 96.

⁷¹ LÓPEZ 1992 p. 325. En els treballs més recents sobre el jaciment s'indica la posició estratigràfica d'algunes de les tombes, les quals tallen el nivell d'abandonament de la vil·la romana i estan cobertes per un paviment datat al segle X: LÓPEZ, ESTANY, LACUESTA 2005, pp. 31, 34.

⁷² PAGÈS 1983, p. 66.

⁷³ No deixa de ser sorprenent que a principis del segle XX, quan la Llei encara no regulava les actuacions a realitzar en cas d'aparició d'un jaciment arqueològic, un consistori decideixi emprendre una excavació científica al seu càrrec i risc. En un altre ordre de coses, encara no s'ha pogut determinar amb seguretat qui fou el responsable científic de les excavacions arqueològiques realitzades a la "Casa de la Vila". Es creu que va ser Jeroni Martorell o bé Josep Puig i Cadafalch, els dos de l'Institut d'Estudis Catalans (PAGÈS 1983, pp. 66-67). Les possibilitats de que fos el segon són més altes, ja que va ser qui va publicar els resultats de les excavacions (PUIG I CADAVALCH 1927-1931, pp. 136-138) i qui, per primera vegada, publicà la planta de la basílica. Tal i com demostra M. Pagès, sembla que només es va realitzar una intervenció d'urgència (PAGÈS 1983, p. 68), fet que explicaria en part la poca proliferació de bibliografia entorn al jaciment.

⁷⁴ PUIG I CADAVALCH 1927-1931, pp. 136-138.

⁷⁵ Es tracta de capitells d'estil califal: GAILLARD 1938, pp. 19, 20, 30.

⁷⁶ PAGÈS 1983, p. 75.

⁷⁷ Aquesta nova basílica tenia funcions parroquials (PAGÈS 1983, p. 75) la qual cosa no significa que la basílica d'època visigòtica no les hagués tingut també [PAGÈS 1983, p. 82; SALES e.p. (b)]. La basílica romànica, sota l'advocació de Santa Maria, estaria en un emplaçament no molt llunyà respecte a la localitzada per J. Puig i Cadafalch (PAGÈS 1983, pp. 70, 82), molt probablement en el mateix lloc on s'ubica la parròquia actual.

⁷⁸ PAGÈS 1983, p. 72. Aquesta autora ha observat i demostrat que les mesures donades per J. Puig i Cadafalch no coincideixen amb les proporcions de la planta publicada per ell mateix, de la qual cosa s'extreu la conclusió que el dibuix de la planta es degué realitzar a mà alçada i sense escala.

⁷⁹ PAGÈS 1983, p. 68, nota 6. Desafortunadament no es coneix l'extensió real d'aquesta necròpolis ni la seva distribució en planta.

⁸⁰ BARRAL 1978, pp. 122-124; PAGÈS 1983, pp. 74-75.

⁸¹ PAGÈS 1983, p. 74; vegi's també SALES e.p.

⁸² Agraïm a Júlia Miquel i Oriol Achón, directors de les excavacions a Santa Maria del Puig, les informacions facilitades al voltant d'aquest jaciment.

18. *Basílica tardoantiga de la Rectoria de Sant Pere (Gavà)*

A la Rectoria de Sant Pere de Gavà, en el context de la *pars urbana* d'una vil·la romana⁸³, l'any 2003 es va descobrir l'absis del que molt probablement sigui una basílica paleocristiana que només es va poder documentar parcialment, ja que es tractava d'una fase de prospecció que malauradament no ha tingut continuïtat. Des de fa uns anys, als voltants de la zona, s'hi han anat documentant tombes tardoantigues⁸⁴, i tot això succeeix just al costat de l'actual església parroquial de Sant Pere, que és documentada, com a mínim, des de l'Alta Edat Mitjana. La capçalera documentada consisteix en un absis de planta quadrangular amb un arc ultrapassat inscrit en el seu interior⁸⁵. Pels motius ja ressenyats, només es va excavar la meitat nord de l'interior d'aquest absis, però aquesta petita actuació va permetre localitzar el paviment de morter de calç de l'àmbit⁸⁶. La orientació N-O de la capçalera, anòmla per una església però de la que se'n coneixen altres casos, es podria explicar en funció de la reutilització d'estructures de la vil·la, tal com passa, per exemple, a la basílica de Vil·la Fortunatus; tot i que tampoc es podria descartar la possibilitat de que estiguem davant d'un contra-absis⁸⁷. Pel que fa a paral·lels arquitectònics, aquests són nombrosos i semblen circumscriure's a absis d'esglésies dels segles VI-VII⁸⁸ en la seva major part, tot i que també existeixen alguns pocs paral·lels datats en els segles VIII-IX⁸⁹. Pel material arqueològic que amortitza l'absis – que no sobrepassa els inicis de l'Alta Edat Mitjana – i també pels paral·lels amb altres absis similars, podem situar provisionalment aquesta capçalera, tant característica de les

esglésies hispanes tardoantigues⁹⁰, entre els segles VI-VII. En conseqüència, estaríem davant d'un cas molt il·lustratiu d'una vil·la romana que es cristianitzaria durant l'Antiguitat Tardana i que acabaria desenvolupant funcions parroquials, com a mínim, a partir de la l'Alta Edat Mitjana, i que sobreviuria fins l'actualitat com a parròquia, amb la mateixa advocació que molt probablement ja tenia a l'Antiguitat.

19. *Santa Margarida (Martorell, Ad Fines)*

Pel que fa a la coneguda església de Santa Margarida de Martorell, assenyalar que l'església que es veu actualment és de fàbrica medieval⁹¹, però que gràcies a les successives campanyes arqueològiques practicades sabem que remunta el seu moment fundacional a l'Antiguitat Tardana, en el marc d'un establiment romà precedent. Remetem a la ponència monogràfica que conté el present volum. Des d'aquestes pàgines només volem afegir-hi un apunt de caràcter toponímic: la bibliografia gal·la recull una sèrie de poblacions – Marturet, Martoret, etc. –, el nom de les quals s'ha posat en relació amb el vocable *martyrium*⁹². Consultada l'obra *Onomasticon Cataloniae* de J. Coromines, l'autor ens confirma que, efectivament, el topònim Martorell seria «una derivació del llatí cristià *martyretum*, col·lectiu de *martyr*, que ha deixat rastre en la toponímia i onomàstica de la Romania central, designant un cementiri: en memòria dels *campi sancti* dels màrtirs del cristianisme primitiu [...] provinent del diminutiu *martyretulum*, el petit cementiri»⁹³. Tot i que les restes arqueològiques de Santa Margarida no s'oposen a aquesta argumentació de caràcter toponímic, malauradament tampoc ens aporten, a dia d'avui, la certesa absoluta de que el nom actual de la població de Martorell tingui els seus orígens

⁸³ SALAZAR, SALES e.p. La vil·la romana de Gavà es coneguda d'antic i s'han documentat altres parts en diferents intervencions dutes a terme en els últims anys: ESTEBAN, ESTRADA, SALAZAR, SALES 2006, pp. 171-187.

⁸⁴ *Ibid.*

⁸⁵ SALAZAR, SALES e.p.

⁸⁶ *Ibid.*

⁸⁷ *Ibid.*

⁸⁸ Vegeu el quadre-resum núm. 1 d'aquests paral·lels a SALAZAR, SALES e.p. També existeixen exemples d'absis ultrapassats inscrits en estructures poligonals, como ara el de Sant Cugat del Vallès, datat en els segles V-VII, el de Valdecebadar de Olivenza, a Badajoz, del segle VII, o el de Marialba, a León, del segle IV.

⁸⁹ Vegeu el quadre-resum núm. 2 d'aquests paral·lels a SALAZAR, SALES e.p.

⁹⁰ CERRILLO 1986, p. 500.

⁹¹ Una síntesi evolutiva d'aquesta església es pot consultar a NAVARRO, MAURI 1992, p. 123. De totes maneres, la bibliografia sobre aquest jaciment és ingent, per la qual cosa remetem de nou a la seva ponència monogràfica.

⁹² GENDRON 2006, p. 147. Aquesta interessantíssima obra recull un ampli elenc de referències amb documentació arqueològica i històrica que demostra, efectivament, que existeix una clara relació entre els topònims citats i la presència de *martyria* tardoantics i altmedievals, no sempre necessàriament entesos com el temple/monument, sinó també com un simple lloc de sepultura.

⁹³ COROMINES 1989-97, V, pp. 210-211.

en el jaciment arqueològic que s'està estudiant. De totes maneres, s'ha cregut convenient posar aquesta hipòtesis sobre la taula.

20. *Oratori in collo Luminaria**** (*Olesa de Montserrat*)

Molt a prop de Martorell, ja dins del terme d'Olesa de Montserrat, en un document de l'any 963 es menciona un oratori *qui ibidem fuit*⁹⁴, per la qual cosa es pot suposar que en el moment en que fou escrit el document ja només quedava el record – i potser també les ruïnes – d'aquest edifici. L'oratori es situava molt a prop de l'actual ermita romànica de Sant Pere Sacama, en concret en un paratge anomenat *collo Luminaria*, que sembla correspondre's amb l'actual coll de Llobreres. El fet de que un document altmedieval estigui utilitzant el passat perfecte – *fuit* – permet plantejar la possibilitat de que aquest oratori pogués ser un petit temple d'època tardoantiga o carolíngia que, segons el document que s'ha esmentat, havia deixat d'existir força temps abans de l'any 963.

21. *Capella de Santa Madrona de Palau*** (*Sant Andreu de la Barca*)

La capella actual presenta fàbrica moderna, però els seus orígens són, com a mínim, medievals. Cal parar atenció al topònim "Palau", donat que podria ser d'origen visigot. Si a tot això s'hi suma que a l'entorn de l'edifici s'hi localitzen nombroses restes romanes, que s'hi han documentat almenys tres tombes de *tegulae* i que la paret de llevant de la capella es fonamenta sobre un paviment d'*opus signinum*⁹⁵, s'ha de considerar la probabilitat d'un origen molt antic per aquesta església i romandre alerta si en un futur s'hi realitzen intervencions arqueològiques.

22. *Església de Sant Baldiri** (*Sant Boi de Llobregat*)

Les successives parròquies de la població de Sant Boi de Llobregat sempre s'han construït aprofitant l'estructura d'una cisterna romana, com es pot constatar encara avui visualment quan es circula pel carrer La Pau d'aquesta localitat⁹⁶. En

aquest carrer, durant els anys 80 s'hi va excavar una necròpolis que es va datar entre l'Antiguitat Tardana i l'Alta Edat Mitjana⁹⁷. Per una altra banda, en base a una sèrie d'estructures que també havien aparegut durant l'excavació es va arribar a la conclusió de que, en un moment indeterminat que es situaria dins un ampli marc cronològic ubicat entre el final de l'Alt Imperi i el segle X, es va fundar el primer temple cristià aprofitant part de la cisterna romana abans citada⁹⁸. Altres actuacions arqueològiques fetes recentment sembla que també apunten cap aquest camí i per tant, amb totes aquestes dades arqueològiques i tenint en compte també l'antiguitat a la que es pot remuntar el culte a San Baudili de Nîmes⁹⁹, creiem molt probable un origen tardoantic per aquesta església.

23. *Ermita de la Mare de Déu del Bon Viatge** (*Sant Joan Despi*)

L'ermita medieval de la Mare de Déu del Bon Viatge s'assenta en una vil·la romana de certa riquesa que va funcionar, com a mínim, fins el segle V¹⁰⁰, i on s'hi va localitzar una necròpolis tardoantiga¹⁰¹. La presència d'un edifici de culte altmedieval en el context arqueològic descrit de vil·la romana i necròpolis tardana ens remet de nou a uns molt probables orígens cristians tardoantics.

24. *Església parroquial dels Sants Just i Pastor*** (*Sant Just Desvern*)

L'actual església parroquial s'assenta sobre un jaciment romà. En el lloc es localitzà una necròpolis tardana de *tegulae*, però les dades es van recollir durant la realització d'una rasa per a la calefacció

⁹⁷ PUIG, MOLIST, MELIÁN 1989, pp. 446-447. Una d'aquestes tombes tenia una coberta feta a base d'*opus signinum*. Més recentment han aparegut també tombes de *tegulae* (Subiranas, Caballé, Salazar 2005, pp. 226-228), fet que confirmaria que la necròpolis del c/ La Pau té una fase tardoantiga.

⁹⁸ *Ibid.*, p. 446.

⁹⁹ El màrtir Baudili fou decapitat a Nîmes. C. García Rodríguez considera dubtós – però no ho descarta – que tingués culte a *Hispania* durant època visigòtica, ja que figura en els calendaris mossàrabs: GARCÍA RODRÍGUEZ 1966, p. 187.

¹⁰⁰ GUASCH, MENÉNDEZ, SOLÍAS 1996, pp. 43-45.

¹⁰¹ Tot i que aquesta necròpolis va ser considerada de cronologia imprecisa per estar formada, en la seva major part, per tombes de fossa simple i de lloses (CUESTA, RAMADA 1993, p. 91), l'aparició d'una tomba de *tegulae* (PIERA 1993, p. 44; GUASCH MENÉNDEZ, SOLÍAS 1996, pp. 43-45) evidencia plenament el caràcter tardoantic d'aquesta necròpolis o, com a mínim, d'alguna de les seves fases.

⁹⁴ CMRO 1992, p. 17.

⁹⁵ MENÉNDEZ, SOLÍAS 1989, pp. 394-398.

⁹⁶ SALES e.p. (b).

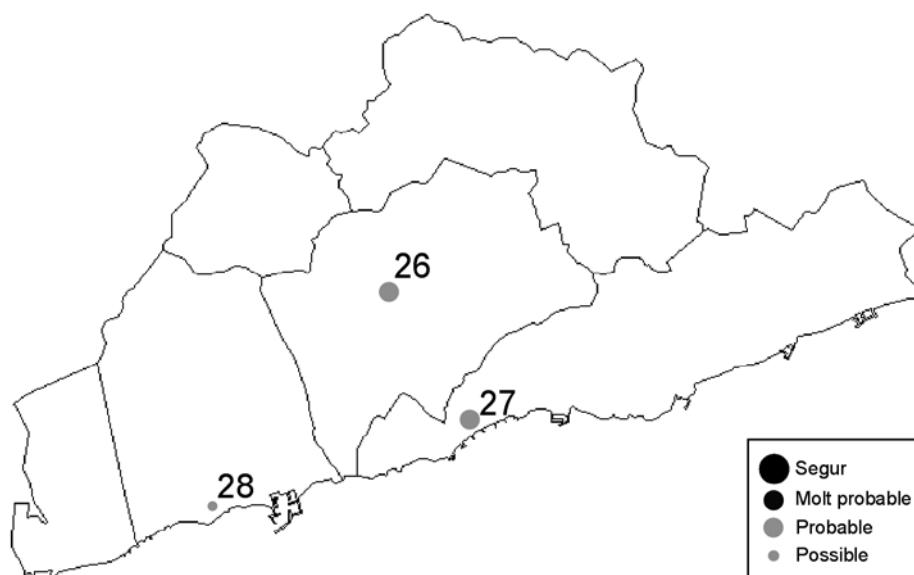

Fig. 5. El Garraf

sense control arqueològic, extrem que no permet precisar més sobre la naturalesa del jaciment¹⁰². Tot i que en aquest cas els indicis són febles, segueixen el mateix model que estem veient per a la majoria de jaciments, i de nou ens remetent al model d'església altmedieval amb probabilitats de tenir orígens més antics: assentada sobre vil·la romana i amb necròpolis tardoantiga. També cal tenir en compte que el culte als sants de *Complutum* Just i Pastor va estar molt estès des dels inicis mateixos de l'Antiguitat Tardana¹⁰³.

25. Santa Maria de Sales* (Viladecans)

L'església mariana de Sales està construïda en l'emplaçament d'una vil·la romana d'origen altimperial que perdurà durant tota l'Antiguitat Tardana. L'església no es documenta per primer cop fins el 1143, però el lloc de Sales ja apareix en els documents l'any 947. En les excavacions arqueològiques anteriors a 1989 hi aparegué una necròpolis que en un principi es va datar en els segles X-XI¹⁰⁴, però que donat el context general del Baix Llobregat i que no hi ha cap element que s'hi oposi, podria tenir fases més antigues¹⁰⁵.

¹⁰² GUASCH MENÉNDEZ, SOLÍAS 1996, pp. 21-22.

¹⁰³ El culte a aquests sants hispans es documenta a partir de l'any 392, en un poema que Paulí de Nolla componia per consolar un matrimoni amic que enterra el seu fill al costat dels dos màrtirs de *Complutum*: GARCÍA RODRÍGUEZ 1966, pp. 253-254.

¹⁰⁴ SOLÍAS 1983, pp. 16-17.

¹⁰⁵ En aquesta línia argumental, cal recordar que alguna necròpolis com la de Rocabrúna (Gavà) o la de l'església de Sant Baldiri (Sant Boi) en un principi es varen datar com a altmedivals, però amb el temps s'hi han anat distingint fases corresponents a l'Antiguitat Tardana.

Amb posterioritat a 1989 s'hi han realitzat altres intervencions arqueològiques puntuals, però cap d'elles ha aportat elements nous o significatius pel que fa a l'Antiguitat Tardana. Per últim, cal apuntar el topònim "Sales", que sembla que podria ser originari d'època visigòtica, designant una construcció senyorial o bé fent referència a l'antropònim "Sal·la", arrelat als masos poderosos d'època visigòtica¹⁰⁶. Totes aquestes dades fan que sigui molt probable que Santa Maria de Sales hagués estat, en origen, la capella de la important vil·la romana sobre la qual s'assenta.

GARRAF

El Garraf disposa d'1 exemple possible i 2 de probables (fig. 5).

26. Ermita de Sant Pau** (Sant Pere de Ribes)

A principis del segle XX, a l'ermita medieval de Sant Pau es varen localitzar diverses tombes, una de les quals, com a mínim, pertanyia a l'Antiguitat Tardana, ja que tenia la coberta de *tegulae*¹⁰⁷. Tot plegat, en el context d'un jaciment romà, el que porta a suposar uns probables orígens tardoantics per a l'església de Sant Pau.

27. Santa Maria del Vinyet** (Sitges)

Cap a la segona meitat del segle XIX es va obrir una rasa a l'exterior de l'absis de Santa Maria del Vinyet, on s'hi va localitzar un sarcòfag datat al

¹⁰⁶ GALLARDO 2002, pp. 48-49.

¹⁰⁷ JÁRREGA 1992, p. 64.

segle III¹⁰⁸. A mitjan segle XX s'hi va realitzar una excavació arqueològica que permeté localitzar varies tombes tardoantigues de diversa tipologia¹⁰⁹. Tot plegat, i sobretot el fet de que l'església de Santa Maria estigui en el solar d'una vil·la romana, converteix en probables uns orígens tardoantics per a aquesta església costanera.

28. Ermita dels Sants Gervasi i Protasi*** (Vilanova i la Geltrú)

Aquesta ermita, tot i que té orígens documentals molt tardans¹¹⁰, s'emplaça al costat d'un poblat ibèric i d'una vil·la romana¹¹¹ i tenia encastada, en una de les seves parets, una inscripció romana de caràcter votiu¹¹². En el lloc s'hi documenta ocupació fins ben entrada l'Antiguitat Tardana i, de fet, s'accepta que la continuïtat de poblament va perdurar fins època medieval¹¹³. Tot plegat ha portat a plantejar uns possibles orígens antics del culte cristià en aquest lloc entre els segles V-VII, que de fet no serien res més que la continuació d'un culte pagà anterior, del que la inscripció votiva abans esmentada en seria un testimoni¹¹⁴. A més resulta també significativa l'advocació de l'ermita, ja que a l'Imperi romà occidental es rendia culte als Sants Gervasi i Protasi des de finals del segle IV¹¹⁵.

Conclusions

Advocacions. Un primer cop d'ull de caràcter estadístic permet constatar el clar predomini de les advocacions marianes en els jaciments que hem estudiat, advocació que com es sabut s'expandeix i es magnifica a partir del Concili d'Efes¹¹⁶. No tenim

prou dades per avaluar quan i com s'implanta el predomini d'aquesta advocació i, de moment, ens conformarem amb deixar apuntat el tema sobre la taula. La resta d'advocacions corresponen, en bona part, a sants de la Gàl·lia (Amanç, Hilari, Baldiri), el que constataria de nou les intenses relacions entre el nord-est d'*Hispania* i el sud de la *Gallia*; tot i que també s'hi troben representats sants apòstols (Pere, Pau, Bartomeu), hispans (Just i Pastor – *Complutum* –) i d'altres racons de l'Imperi (Gervasi i Protasi – Milà –), tots ells amb orígens en l'Antiguitat Tardana pel que fa al seu culte. Per altra banda resulta extremadament interessant la constant aparició del topònim "*monasteriolo*", tant per la referència que fa a realitats d'època visigòtica com, sobretot, per concentrar-se en àrees que rodegen el monestir de Montserrat¹¹⁷.

Territori. Les comarques estudiades, en conjunt, esdevenen una zona densament poblada durant l'Antiguitat Tardana on, després d'un interval de més de cent anys en mans musulmanes, un cop el territori passa de nou a mans cristianes, s'hi documenta per primer cop un gran nombre de testimonis escrits que parlen d'esglésies. Però també s'ha d'admetre que aquesta sobtada i abundant aparició d'arquitectura cristiana a la primerenca documentació medieval és força sospitosa, i només s'explica satisfactòriament a partir del supòsit de que existeix un substrat d'arquitectura cristiana antiga important. Aquesta generalitat, amb els corresponents matisos, es podria aplicar a cadascuna de les comarques estudiades. Per acabar d'assentar aquesta hipòtesi, cal incidir en la idea de que durant els segles VI, VII i principis del VIII tota la Península Ibèrica experimenta un espectacular procés de cristianització basat en la implantació física de tota una sèrie de bisbats (es calcula que a la Península Ibèrica hi havia un mínim de 80 seus episcopals abans de l'arribada dels musulmans¹¹⁸; a Catalunya, 9; a les comarques que estudiem, cap, essent *Barcino* la més propera, sobretot a la zona del Llobregat, i *Ausa* a la zona del Bages). Cadascun d'aquests bisbats va basar la

¹⁰⁸ CLAVERIA 2001, p. 9; JÁRREGA 1992, p. 66.

¹⁰⁹ *Ibid.*, p. 66.

¹¹⁰ La primera notícia documental correspon al segle XVI, però els arqueòlegs estan convençuts de que una excavació arqueològica en el subsòl d'aquesta ermita permetria identificar fases anteriors: LÓPEZ, FIERRO, CAIXAL, CASTELLANO 1992, p. 86.

¹¹¹ *Ibid.*, pp. 44-71.

¹¹² IRC I 1984, 9. La primera menció d'aquest epígraf, que va aparèixer encaixat a la paret de l'ermita, és de 1789. El 1929 fou extret: LÓPEZ, FIERRO, CAIXAL, CASTELLANO 1992, p. 73.

¹¹³ *Ibid.*, 1992, pp. 81-82, 85.

¹¹⁴ *Ibid.*, 1992, p. 85.

¹¹⁵ Una de les primeres i més conegudes *inventiones* documentades a occident és precisament la de Gervasi i Protasi (a. 386), promoguda per Ambrós de Milà: AMBROSIVS, *Serm.*, 318, l.

¹¹⁶ A Hispània, l'expansió i magnificació del culte a Maria coincideix amb l'etapa visigòtica, de la mà sobretot d'autors

com Leandre i Isidor de Sevilla, i Ildelfons de Toledo. Cf. GARCÍA RODRÍGUEZ 1966, pp. 125-133.

¹¹⁷ SALES 1999, pp. 37-41.

¹¹⁸ Càlcul efectuat segons els testimonis prosopogràfics aportats per GARCÍA MORENO 1974.

Fig. 6. Mapa de Catalunya amb les comarques estudiades. Observant la distribució de les esglésies documentades, hom pot exportar la informació a la resta del mapa i fer-se una idea de la densitat d'esglésies que hi pogué haver en el territori català durant l'Antiguitat Tardana

seva influència social i econòmica en la construcció d'una xarxa física d'edificis (preferentment parròquies¹¹⁹) que abastaven o intentaven abastar la major part del territori. La parròquia acomplia una important funció de cohesió territorial, tal com es veu posteriorment i de manera molt clara a la documentació de l'Edat Mitjana. Per tant, aquesta xarxa d'esglésies premedievales constitueix un substrat molt sòlid que permetrà, en els moments de la repoblació, una ràpida implantació (o millor dit, reimplantació) del cristianisme. Això ajudaria en part a explicar també la ràpida articulació del territori en els primers segles medievals, articulació basada en una xarxa parroquial preestablerta amb tota seguretat en època visigoda però augmentada, corregida i matisada posteriorment en funció dels interessos polítics de cada territori¹²⁰. En el mapa general del present treball (fig. 6) és

possible observar com la densitat d'esglésies augmenta a la banda de la Catalunya Vella i, per contra, disminueix a la Catalunya Nova; es podria concloure que allà on els musulmans varen estar més temps assentats costa més de trobar empremtes d'antigues esglésies.

Arquitectura. es pot afirmar que en la major part dels casos ens trobem davant d'un reaprofitament d'estructures arquitectòniques antigues, és a dir, que no es construeixen gairebé mai esglésies tardeoantigues *ex novo* en llocs on abans no hi havia hagut res. El fenomen es percep amb més claredat als territoris de la part oriental de l'Imperi romà perquè la primera expansió musulmana (s. VII-VIII) va afavorir l'abandonament de moltes esglésies o, en tot cas, no en va afavorir la reconstrucció. En canvi, a l'occident cristià les esglésies paleocristianes es van anar reconstruint, sobretot a partir de la etapa romànica, destruint i, en el millor dels casos, emmascarant les etapes anteriors. A aquest procés, s'ha d'afegir la idea

¹¹⁹ Pel que fa a les primeres parròquies rurals a *Hispania*, esdevé bàsic l'estudi de RIPOLL, VELÁZQUEZ 1999, pp. 101-165.

¹²⁰ BARBERO, VIGIL 1978, pp. 53-154.

de que moltes de les primeres esglésies es van fer amb fusta, fet que dificultaria encara més la seva identificació arqueològica; un bon exemple del que diem el constitueix el jaciment de Satigny¹²¹ (molt a prop de Ginebra, Suïssa), on sobre una vil·la del segle IV (fase A) s'assenta una església de fusta tardoantiga i/o altmedieval (fase B) que es reconstrueix *ex novo* amb pedra (fase C) i s'amplia i reforma successivament fins arribar als nostres dies (fases D, E, F, etc.). El de Satigny constitueix un model arqueològic, la coneixença del qual ens pot ajudar a interpretar molts dels nostres jaciments on tenim les fases A, C, D, etc., però ens falta la B. No sabem si el problema és la manca d'un mètode arqueològic més acurat o, senzillament, com es ve dient tradicionalment, els processos de conservació de la fusta són diferents als dels països de centre i nord d'Europa, tot i que en aquest cas no seria la fusta el que hauríem de buscar, sinó els negatius que aquesta deixa en l'estratigrafia. Sigui com sigui, no tenim excusa per no contemplar la fase B, encara que sigui a un nivell hipotètic, plantejament que ens ha de dur a uns propòsits metodològics més amplis; i més encara quan a bona part d'Europa aquest model evolutiu, amb la fase B inclosa, és de sobres conegut. Si és necessari, potser caldrà plantejar-se, en determinats moments de l'excavació, aplicar mètodes més propis de la Prehistòria que no pas de l'Arqueologia medieval per tal de poder determinar la presència de les fases més fràgils, fases que, en el cas que ens ocupa, i per anomenar-les d'alguna manera, es podrien definir com “la baula perduda” de les primeres esglésies.

Com estem argumentant, aquestes primeres esglésies, construïdes en el mateix espai que abans ocupaven estructures romanes, evolucionen amb el pas del temps i arriben fins als nostres dies sota les formes més esteses a Catalunya: la preromànica i la romànica. Crida també l'atenció el predomini de casos de vil·les romanes cristianitzades; en aquest sentit, l'actual territori català, com a part de l'antic territori romà, pateix el mateix procés de transformació que experimenta la resta de l'Imperi. Aquest fenomen ja el vàrem analitzar monogràficament al Baix Llobregat¹²² (una de les zones més cristianitzades o, si més no, amb més evidències de cristianització primitiva de Catalunya durant l'Antiguitat Tardana), i els seu resultats els podríem estendre a la resta de comarques estudiades. Podem concloure, doncs, afirmant que les esglésies rurals medievals emplaçades sobre vil·les o jaciments romans esdevenen uns excel·lents indicadors de la probable presència d'una església tardoantiga. Aquest extrem es recomana tenir-lo en compte alhora d'excavar jaciments arqueològics d'aquestes característiques, sobretot quan detectem també tombes tardoantigues, a les que solem donar l'explicació més simple: “estan reutilitzant un espai abandonat.” Atenció! Aquest espai pot formar part d'un conjunt religiós paleocristià que, per les circumstàncies que siguin, no sabem o no podem detectar a nivell arqueològic.

¹²¹ BONNET 1997, pp. 38-39. Un exemple molt similar, seguint el mateix model de Satigny, el trobem al jaciment també suís de Céligny; BUJARD 1997, pp. 18-19.

¹²² SALES e.p.(b).

Bibliografia

- ABADAL R. D' 1969, *Dels visigots als catalans, I. La Hispània visigòtica i la Catalunya Carolíngia*, Barcelona.
- AINAUD J. 1962, *La capilla de Sant Hilari en Abre-ra*, a «San Jorge» 47, pp. 40-43.
- ALBAREDA A.M. 2005, *Història de Montserrat*, Barcelona.
- ARBÓS E. 2003, *Excavacions arqueològiques a l'església de Santa Maria de Veciana (Anoia)*, a *Tribuna d'Arqueologia 1999-2000*, Barcelona, pp. 225-235.
- BARBERO A., VIGIL M. 1978, *La formación del feudalismo en la Península Ibérica*, Madrid.
- BERGADÀ M. 1991, *Resultats de la intervenció arqueològica d'urgència a la basílica de Santa Maria (Igualada, Anoia)*, a «Estrat» 4, pp. 87-106.
- BOLÒS J., PAGÈS M. 1982, *Les sepultures excavades a la roca*, a *Necròpolis i sepultures medievals de Catalunya*, Acta Mediaevalia annex 1, Barcelona, pp. 59-103.
- BOSCH J.M., MESTRES J., MOLIST N., SENABRE M.R., SOLÍAS J. 1999, *Olèrdola. El procés d'urbanització feudal: un possible exemple de continuïtat d'un lloc antic*, a *Catalunya a l'època carolíngia. Art i cultura abans del romànic (segles IX-X)*, Barcelona, pp. 95-99.
- BONNET CH. 1997, *L'église du prieuré de Satigny, a Autour de l'église. Fouilles archéologiques a Genève 1967-1997*, Patrimoine et Architecture 3, Genève, pp. 38-39.
- BUJARD J. 1997, *Les églises de Céliny, a Autour de l'église. Fouilles archéologiques a Genève 1967-1997*, Patrimoine et Architecture 3, Genève, pp. 18-19.
- CAIXAL A., LÓPEZ A. 1993, *Sant Bartomeu, Navar-cles*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, I. Època romana i Antiquitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, pp. 39-40.
- CAMPMANY J. 2002, *Economia, poder i territori a Gavà al voltant de l'any 1000*, a *Gavà mil anys*, Gavà, pp. 32-48.
- CASTELLÀ J. 1977, *Campanyes d'excavacions arqueològiques a Els Prats de Rei*, Els Prats de Rei.
- CERRILLO E. 1986, *Arqueología de la religión. Reflexiones sobre el caso hispánico*, a «Antigüedad y Cristianismo» 3, pp. 491-500.
- CLAVERIA M. 2001, *Los sarcófagos romanos de Cataluña*, Murcia.
- CMRO 1992, *Sant Pere Sacama. Els primers pobladors (segles VI a.C. al XIV)*, Barcelona.
- COROMINES J. 1989-1997, *Onomasticon Cataloniae*, Barcelona.
- CUESTA F., RAMADA F.X. 1983, *Ermita de la Mare de Déu del Bon Viatge, Sant Joan Despí*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, I. Època romana i Antiquitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 91.
- DAURA A., SÁNCHEZ E. 1993, *Puig Cardener, Manresa*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, I. Època romana i Antiquitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 46.
- DUVAL N. 1995-1998 (ed.), *Les premiers monuments chrétiens de la France*, I-III, Paris.
- ENRICH J., SALES J., ENRICH J. 2003, *Les necròpolis tardoantigues i altmedievals a l'Anoia: els rituals d'enterrament i les seves pautes i models d'interrelació a l'espai rural*, a *II Congrés d'Arqueologia Medieval i Moderna a Catalunya*, Sant Cugat del Vallès, pp. 662-673.
- ESTEBAN J.J., ESTRADA A., SALAZAR N., SALES J. 2006, *La vil·la de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat): de l'Alt Imperi a l'Antiquitat Tardana: catorze anys d'intervencions arqueològiques*, a *Tribuna d'Arqueologia 2003-2004*, Barcelona, pp. 171-187.
- IRC I 1984 = FABRE G., MAYER M., RODÀ I. (eds.), *Inscriptions romaines de Catalogne, I. Barcelone (sauf Barcino)*, Paris.
- FIERRO X., CAIXAL A. 2002, *Les darreres recerques arqueològiques a l'ermita de Santa Maria de Sales*, a *Viladecans, terra de pagesos i senyors. Els temps medievals*, Història de Viladecans II, Viladecans, pp. 124-128.
- GALLARDO J.LL. 2002, *A l'entorn de la toponímia medieval: Viladecans, Sales i altres noms de lloc*, a *Viladecans, terra de pagesos i senyors. Els temps medievals*, Història de Viladecans II, Viladecans, pp. 35-62.
- GAILLARD G. 1938, *Premiers essais de sculpture monumentale en Catalogne aux Xe et XIe siècles*, Paris.

- GARCÍA MORENO L.A. 1974, *Prosopografía del reino visigodo de Toledo*, Salamanca.
- GARCÍA RODRÍGUEZ C. 1966, *El culto de los santos en la España romana y visigoda*, Madrid.
- GENDRON S. 2006, *La toponymie des voies romaines et médiévales*, Paris.
- GODOY C. 1995, *Arqueología y liturgia. Iglesias hispánicas (siglos IV al VIII)*, Barcelona.
- GUASCH D., MENÉNDEZ F.X., SOLIAS J.M. 1996, *Aproximació a l'estudi del poblament d'època romana a la vall del Verç (entorn de Sant Just Desvern, Baix Llobregat)*, a «Miscel·lània d'Estudis Santjustencs» VII, pp. 9-63.
- JÁRREGA R. 1992, *Aproximació a l'estudi de l'Antiguitat Tardana a les comarques del Garraf, Alt Penedès i Baix Penedès*, a «Olerdulae» XVII, pp. 54-112.
- JIMÉNEZ J.A., SALES J. 2004, *Termas e iglesias durante la Antigüedad Tardía ¿Reutilización arquitectónica o conflicto religioso? Algunos ejemplos hispanos*, a *Sacralidad y Arqueología. Thilo Ulbert zum 65 Geburtstag am 20 Juni 2004 gewidmet*, «Antigüedad y Cristianismo» 21, Murcia, pp. 185-201.
- JULIÀ J.R., KLIEMANN K. 1992, *Excavacions arqueològiques a la Plaça Vella d'Artés (Bages)*, a *Arqueologia i patrimoni a la Catalunya interior. Últimes investigacions*, «Miscel·lània d'Estudis Bagencs» 8, Manresa, pp. 37-74.
- JUNYENT E. 1983, *L'arquitectura religiosa a Catalunya abans del Romànic*, Barcelona.
- La vil·la romana de Sant Amanç de Viladès (Rajadell, Bages)* 2002, Manresa.
- LÓPEZ A. 1992, *Castelldefels. Santa Maria i castell. L'excavació arqueològica*, a *Catalunya Romànica, XX: El Barcelonès. El Baix Llobregat. El Maresme*, Barcelona, pp. 325.
- LÓPEZ A. 1992, *Les recerques arqueològiques a Sant Bartomeu de Navarcles, Santa Magdalena del Pla, Sant Pere de Castellfollit del Boix i el Pont Vell de Castellbell i el Vilar*, a *Arqueologia i Patrimoni a la Catalunya interior*, Manresa, pp. 11-34.
- LÓPEZ A. 1993, *Sant Valentí de les Cabanyes*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, I. Època romana i Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 34.
- LÓPEZ A., ESTANY I., LACUESTA R. 2005, *Castell de Castelldefels. Arqueologia, història, art*, Monografies 7, Barcelona.
- LÓPEZ A., FIERRO X., CAIXAS A., CASTELLANO A. 1992, *La primera Vilanova. L'establiment ibèric i la vil·la d'Arró, Darró o Adarró de Vilanova i la Geltrú. Síntesis dels resultats de les darreres recerques arqueològiques*, Barcelona.
- MENÉNDEZ F.X., SOLIAS J.M. 1989, *Els assentaments romans de Sant Andreu de la Barca*, a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, pre-actes, I: Comunicacions*, Castelldefels, pp. 394-398.
- MOLIST N. 1997, *Les necròpolis altmedievales d'Olèrdola*, a *Miscel·lània Arqueològica (1996-1997)*, Barcelona, pp. 215-241.
- MOLIST N., DE LA PAU C. 1993, *Sant Boi de Llobregat*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, I. Època romana i Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 81.
- Monjes y monasterios hispanos en la Alta Edad Media* 2006, Aguilar de Campoo.
- NAVARRO R., MAURI A. 1992, *L'església i la necròpolis de Santa Margarida (Martorell, Baix Llobregat)*, a *Tribuna d'Arqueologia 1990-1991*, Barcelona, pp. 123-128.
- NICOLAU LL. 1932, *Le cadre historique et social, a La Catalogne à l'époque romane*, Paris.
- PAGÈS M. 1983, *Les esglésies pre-romàniques a la comarca del Baix Llobregat*, Barcelona.
- PAGÈS M. 1992, *Art romànic i feudalisme al Baix Llobregat*, Barcelona.
- PALET J.M. 1997, *Estudi territorial del Pla de Barcelona. Estructuració i evolució del territori entre l'època ibero-romana i l'altmedieval (segles II-I aC. – X-XI dC.)*, Barcelona.
- PERA J. 1994, *Reflexions entorn el "Municipium Sigarrensis"*, a *La ciutat en el món romà. Actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica*, 2, Tarragona, pp. 323-324.
- PIERA LL. 1993, *Resultats de les prospeccions a diversos jaciments ibèrics i romans de Catalunya*, a «Empúries» 48-50, II, pp. 206-211.
- PUIG I CADAFALCH J. 1927-1931, *L'església de Cornellà*, a «Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans» 8, pp. 136-138.
- PUIG F., MOLIST N., MELIÁN R. 1989, *El carrer de La Pau (Sant Boi de Llobregat). L'Evolució*

- històrica d'un edifici, a *I Jornades Arqueològiques del Baix Llobregat, pre-actes, I: Comunicacions*, Castelldefels, pp. 443-457.
- RÉAU L. 1957, *Iconographie de l'Art Chrétien*, Paris (Les pàgines citades d'aquesta monumental obra corresponen a l'edició espanyola de 1997-1998 en tres volums, corresponents a la part *Iconografía de los Santos*).
- RIPOLL G., VELÁZQUEZ I. 1999, *Origen y desarrollo de las "parrochiae" en la "Hispania" de la Antigüedad Tardía*, a *Alle origini della parrocchia rurale (IV-VIII sec.)*, Città del Vaticano, pp. 101-165.
- ROVIRA J. 1993, *Plaça central de Monistrol d'Anoia, Sant Sadurní d'Anoia*, a *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, 1. Època romana i Antiguitat Tardana. Campanyes 1982-1989*, Barcelona, p. 31.
- SALAZAR N., SALES J. e.p., *Una basílica paleocristiana a la Rectoria de Sant Pere de Gavà (Baix Llobregat). Notícia preliminar*, a *II Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat* (Sant Boi de Llobregat, octubre de 2003).
- SALES J. 1998, *Edifici cristian a la Tarraconensis oriental durant l'Antiguitat Tardana*, tesi de llicenciatura, Universitat de Barcelona (inèdita).
- SALES J. 1999, *Monjos i monestirs a la Catalunya premedieval*, a *Temps de Monestirs. Els monestirs catalans entorn l'any mil*, Barcelona, pp. 37-41.
- SALES J. 2003, *Necrópolis cristianes tardoantigues en el àrea catalana: estado de la cuestión*, a *III Encuentro Internacional Hispania en la Antigüedad Tardía. Santos, obispos y reliquias*, Acta Antiqua Complutensia, 3, Alcalá de Henares, pp. 319-333.
- SALES J. e.p. (a), *Tarraconensis (prouincia)*, a *Nuovo Dizionario Patristico e di Antichità Cristiane*, Genova-Milano.
- SALES J. e.p. (b), *L'Antiguitat Tardana al Baix Llobregat (1989-2003). Balanç de 15 anys de recerques arqueològiques i propostes de futur*, a *II Jornades d'Arqueologia del Baix Llobregat* (Sant Boi de Llobregat, octubre de 2003).
- SALES J., ENRICH J., ENRICH J. 2004, *Unes monedes del segle XI ocultes al jaciment de l'Antiguitat Tardana de Can Paleta (Castellfollit del Boix, Bages)*, a *Tribuna d'Arqueologia 2000-2001*, Barcelona, pp. 271-293.
- Servei d'Arqueologia de la Generalitat 2002, *Patrimoni arqueològic i territori: les intervencions arqueològiques al Baix Llobregat*, a *2es Jornades d'Estudi del Patrimoni del Baix Llobregat: Més enllà del 2000. Fer viable el patrimoni*, Molins de Rei, pp. 227-234.
- SOLIAS J.M. 1983, *Excavacions a l'ermita de Ntra. Sra. de Sales (Viladecans, Baix Llobregat)*, Barcelona.
- SOLIAS J.M. 1993, *El curs inferior del Llobregat en època Ibèrica i romana. Evolució històrica i models de poblament*, a «Estrat» 6, pp. 79-103.
- SOLIAS J.M. 2003, *Rubricatum. Roma al Baix Llobregat*, Sant Boi de Llobregat.
- SUBIRANAS C., CABALLÉ G., SALAZAR N. 2005, *Darreres intervencions arqueològiques a Sant Boi de Llobregat (Baix Llobregat)*, a *Tribuna d'Arqueologia 2002-2003*, Barcelona, pp. 203-229.
- TOVAR A. 1989, *Iberische Landeskunde. Segunda parte: las tribus y las ciudades de la antigua Hispania*, 3: Tarraconensis, Baden-Baden.
- URPÍ R.M., RESINA J.A. 1991, *El castell i terme de Banyeres del Penedès dels seus orígens al segle XIV*, Banyeres del Penedès.
- VILA J.M. 1993, *Excavacions arqueològiques a la plaça de Pius XII (Igualada)*, a «Estrat» 4, pp. 179-197.
- VILELLA J., ENRICH J., ENRICH J. 1991, *Prospecció arqueològica a la plaça del Bruc d'Igualada*, a «Estrat» 4, pp. 107-110.
- VILLEGAS F. 1983, *Santuari de la Mare de Déu de la Salut de Viladordis: una història mil·lenària*, Manresa.